

การยกเลิกชนไพร่

ชนไพร่

ในสังคมสมัยโบราณประชาชนเป็นกำลังสำคัญของประเทศ ทั้งในทางทหารและทางเศรษฐกิจ เนื่องจากยังมีจำนวนน้อย ความสำคัญของประชาชนดูได้จาก การสงครามระหว่างไทยกับพม่า ฝ่ายชนะจะกวาดต้อนผู้คนของฝ่ายแพกลับไปเป็นกำลังยังบ้านเมืองของตน และในทางยุทธวิธีเมื่อเกิดสงคราม ฝ่ายไทยมักจะใช้วิธีอพยพผู้คนจากหัวเมืองที่เห็นว่าต่อต้านข้าศึกไม่ได้เข้ามาเป็นกำลังรักษากรุงศรีอยุธยา ดังนั้นการปกครองประชากรให้เป็นหมวดหมู่เพื่อให้สะดวกต่อการระดมกำลังในยามสงคราม และใช้แรงงานในยามสงบจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งของสังคมสมัยนั้น เนื่องจากถือว่า ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเป็นทหารยามสงคราม ชนไพร่ของไทยเกิดขึ้นจากความจำเป็นในการควบคุมกำลังคนดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะแรกตั้งประเทศ ความจริงแล้ว "ไพร่" ก็คือพลเมืองไทยอย่างเช่นปัจจุบันนั่นเอง แต่สมัยก่อนเรียกว่าไพร่ ทั้งนี้เพราะในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถือว่า พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ พวกประชาชนเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน หรือข้าทาส มีหน้าที่รับใช้พระมหากษัตริย์ แต่พระมหากษัตริย์ก็ต้องมีบุคคลเป็นหูเป็นตาคอยควบคุมไพร่ให้ทำงานจึงเกิดระบบศักดินาขึ้น เพื่อให้บุคคลเหล่านี้มีสิทธิร่วมทั้งสิทธิหน้าที่แตกต่างไปจากไพร่ บุคคลพวกนี้เรียกว่า "ผู้ดี" หรือ "มูลนาย"

ยศฐาบรรดาศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานแก่มูลนายมี 4 อย่าง คือ ยศราชทินนาม ศักดินา และตำแหน่งราชการ ยศ และราชทินนามเป็นของคู่กัน พระราชทานพร้อมกันในคราวเดียว เช่น หลวงวาสุเทพ หลวงเป็นยศ วาสุเทพ เป็นราชทินนาม ซึ่งแปลว่านามซึ่งหลวงตั้งให้หรือนายควรรู้อรรถ นายเป็นยศ ควรรู้อรรถเป็นราชทินนาม สังเกตได้ว่าราชทินนามมักเป็นภาษามคธหรือสันสกฤตล้วน ๆ หรือผสมกับคำไทยให้มีหลายพยางค์ ทั้งนี้ก็เพื่อให้แตกต่างกับชื่อราษฎรซึ่งมักจะเป็นภาษาไทยสั้น ๆ ¹

¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 101

ศักดินา

ศักดินา เป็นเรื่องกำหนดสิทธิและหน้าที่ของคนในสังคมสมัยอยุธยาตามพระราชกำหนดกฎหมาย หรืออีกนัยหนึ่งศักดินาเป็นเรื่องวัดศักดิ์ของคนโดยใช้นาตราวัดที่ดินคือ "ไร" เป็นเรื่องวัด ดังนั้นศักดินาของบุคคลใด ๆ จึงมิได้หมายความว่า บุคคลนั้น ๆ จะต้องมีการมสิทธิที่ดินจริง ๆ ตามจำนวนศักดินานั้น ๆ หากแต่เป็นเรื่องวัดว่าบุคคลนั้น ๆ มีศักดิ์หรือเกียรติยศรวมทั้งตำแหน่งหน้าที่สูงต่ำมากน้อยเท่าใด ทุกคนในสังคมสมัยก่อนต้องมีศักดินา ผู้ที่มีศักดินาต่ำที่สุดคือ คนชอทานและทาสมีศักดินาเพียง 5 ไร่ทาสมีศักดินาสูงกว่าคนชอทานและทาสเป็น 2 เท่าก็มี 3 เท่าก็มี สูงที่สุดไม่เกิน 5 เท่าใดแก่ไพร่หลวงมีศักดินา 25 ไร่ พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องเพิ่มศักดินาแก่ขุนนางให้สูงกว่าราษฎรหลายเท่า อย่างเช่น หลวง วาสูเทภักดิ์พระราชศักดินาเป็น 1,000 ไร่นายควรรู้อรรดศักดินา 200 ไร่ ข้าราชการชั้นต่ำที่สุดที่เรียกว่าชั้นเลวมีศักดินาเป็น 2 เท่าของราษฎรที่มีฐานะสูงที่สุดคือ 50 ไร่²

ขุนนางทุกคนต้องเป็นข้าราชการ และข้าราชการทุกคนต้องมีตำแหน่งหน้าที่อย่างหลวงสุเทภักดิ์เป็นเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายตำรวจภูธร ส่วนนายควรรู้อรรดเป็นนายเวรกรมมหาดไทย

ข้าราชการในสมัยอยุธยาสืบต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ข้าราชการแบ่งออกเป็น 2 ชั้น คือ ชั้นขุนนาง (สัญญาบัตร) กับชั้นขุนหมื่น (ประทวน) ข้าราชการชั้นขุนนางคือพวกที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรให้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป ยกเว้นข้าราชการมหาดเล็กซึ่งถ้ามีศักดินาถึง 300 ไร่ ก็ยกย่องว่าเป็นขุนนางแล้ว ข้าราชการขุนนางยังแบ่งชั้นออกเป็นขุนนางผู้ใหญ่และขุนนางผู้น้อยโดยถือศักดินาเป็นเกณฑ์ คือขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมีศักดินาตั้งแต่ 3,000 ขึ้นไปกับขุนนางผู้น้อยซึ่งมีศักดินาไม่ถึง 3,000³ ขุนนาง

² ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 2 , หน้า 518 - 520. (ต่อไปจะใช้คำย่อว่า ป.ก.ส.)

³ "ประกาศในรัชกาลที่ 4 ปีมะเส็งนพศก", ป.ก.ศ. เล่ม 5 หน้า 302.

มียศสูงสุดเป็นเจ้าพระยามหิศักดินาสูงสุด 10,000 ซึ่งมีจำนวนไม่กี่คนเป็นเสนาบดีบ้าง ผู้รักษาเมืองสำคัญบ้าง และเจ้ากรมใหญ่ ๆ บ้าง เช่น กรมขุน กรมธรรมการ และ กรมอาสา ถ้าดูทำเนียบศักดินาซึ่งประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. 1998 รัชกาลสมเด็จพระบรม- ไตรโลกนาถปรากฏว่า ขุนนางที่มีศักดินา 2,000 ขึ้นไปทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในราช- ธานีมีประมาณ 50 คนเท่านั้น ขุนนางพวกนี้แหละที่เป็นคนใกล้ชิดกับพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นมูลนายชั้นหัวหน้าของพวกไพร่ ถัดจากศักดินา 10,000 ลงมาได้แก่ศักดินา 5,000, 3,000, 2,400, 2,000, 1,600, 1,000 และ 800 ขุนนางที่มีหน้าที่เข้าเฝ้า ในท้องพระโรงมักเป็นผู้มีศักดินาแค่ 800 ขึ้นไป ถัดจากศักดินา 800 ลงไปก็มี 600, 500 และ 400

ข้าราชการชั้นขุนหมื่นได้แก่ข้าราชการซึ่งผู้ว่าราชการเมืองและเสนาบดีเป็น ผู้ออกประทวนแต่งตั้ง ข้าราชการชั้นนี้มีศักดินาอย่างสูงเพียง 400 มียศอย่างสูงเพียงหลวง รองลงไปมียศหมื่น พัน และไม่มียศเลย มีศักดินา 300, 200, 150, 100, 80 และ 50 ข้าราชการที่มีศักดินา 50 เรียกว่าข้าราชการชั้นเลว ถ้าทำราชการฝ่ายข้างเรียก ว่าข้างเลว ถ้าทำราชการฝ่ายหน้า เรียกว่าหน้าเลว น่าจะเทียบเท่ากับข้าราชการ จัตวาอันดับหนึ่งในสมัยนี้ ⁴

ผู้ที่เป็นศักดินาได้แก่ผู้ที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป มีสิทธิ์ต่าง ๆ บางประการ เห็นว่าผู้มีศักดินาค่ากว่านั้น อาทิเช่น .ตนเองและบุคคลในครอบครัวไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้งาน ในราชการในฐานะที่เรียกกันว่า เลข (ซึ่งก็ไต่แกไฟรนั่นเอง) เมื่อผู้ใดเกิดคดีความก็ไม่ ต้องไปศาลด้วยตนเองเว้นแต่ในคดีความผิดต่ออาญาแผ่นดิน ผู้ที่ยังมีสิทธิ์เข้าเฝ้าพระเจ้า แผ่นดินได้ ในขณะที่เดียวกันกับผู้หรือมูลนายก็มีหน้าที่ต้องรับผิดขอพระมหากรุณาธิคุณ ในการควบคุมไพร่ให้พร้อมที่จะใช้ในการสงครามหรือราชการอื่น ๆ ได้โดยถือเอาศักดินา

⁴ ชัย เรื่องสิลป์, op. cit. หน้า 81.

ของไพร่หลวงคือ 25 ไร่ เป็นเกณฑ์ความรับผิดชอบในการควบคุมตัวอย่างเช่น ผู้ที่มีศักดินา 10,000 ไร่ และมีหน้าที่บังคับบัญชากรมกองซึ่งมีไพร่หลวงสังกัดอยู่ก็ต้องรับผิดชอบในการควบคุมไพร่เป็นจำนวนอย่างต่ำ 400 คน เป็นต้น⁵

✓ การควบคุมไพร่โดยไพร่ต้องสังกัดมูลนายนั้น นอกจากจะเพื่อประโยชน์ในการระดมกำลังยามสงครามแล้ว ยังเป็นการควบคุมไพร่มิให้กระทำการละเมิดกฎหมายของบ้านเมืองและส่งตัวไพร่ไปเข้ารับราชการเมื่อถึงกำหนด นอกจากนี้ มูลนายจะได้ช่วยเร่งรัดให้ไพร่ในบังคับบัญชาส่งส่วยหรือชำระค่าราชการอีกด้วย มูลนายยังเป็นสื่อกลางรับคำประกาศต่าง ๆ ของทางราชการแจ้งให้ไพร่ในสังกัดทราบอีกต่อหนึ่ง

ในสมัยโบราณ การคมนาคมเป็นไปด้วยความยากลำบาก รัฐบาลจึงบังคับมูลนายให้เป็นผู้สืบจับโจรผู้ร้ายที่เป็นไพร่ของตน แต่ปรากฏว่ามูลนายพัวพันสมรู้กับลูกหมกกระทำความผิดก็ต้องถูกปรับไหมตามยศสูงต่ำของมูลนายนั้น ดังปรากฏในกฎหมายลักษณะโจรลงศักราช พ.ศ. 1903 มาตรา 5, 6 ว่า....." บ่าวไพร่ชาวไทยสมัครอาศัยอยู่ในบ้านเจ้าขุนมูลนายผู้ใด และมีผู้มาให้โฉนดว่าเป็นโจรปล้นเรือนฆ่าฟันท่านบาทเจ็บ....หอกโฉนดฎีกาไปถึงมูลนาย พยาบาลผู้นั้นให้ส่งมันผู้ร้ายนั้นให้แก่ตราการพิจารณา ท่านมิให้เบียดบังมันผู้ร้ายไว้เลย ถ้ามันอยู่ไกลให้ยกส่งตามไกล ถ้ามันอยู่ใกล้ให้มันยกส่งตามไกล และส่งให้ตราการเอาตัวมาพิจารณา ถ้ามิให้เอาตัวมาส่งพิจารณาเป็นสัจว่าขุนมูลนายแกล้งอำพรางป้องกันโจรไว้ก็ดี ให้มีโทษแก่ขุนมูลนายจงสาหัส แล้วให้ไหมเสมอโจร ถ้าขุนมูลนายว่าโจรหนี โจรตายก็ดีให้เอาทานบนไว้ ถ้าหนีก็ให้ขุนมูลนายยกสืบสาวหากว่าจะได้ตัวผู้ร้ายมาส่ง ถ้าโจรนั้นตายจริงก็ให้เป็นภัพแก่เจ้าสินนั้น"⁶

เนื่องจากมูลนายมีประโยชน์ในการปกครองและการศาล รัฐบาลจึงออกกฎหมายบังคับไพร่ให้ไปขึ้นทะเบียนเลขจะได้มีมูลนายบังคับบัญชา รัฐบาลมีบทลงโทษ

⁵ คึกฤทธิ์ ปราโมช, สังคมสมัยอยุธยา. หน้า 14.

⁶ กฎหมายตราสามดวงฉบับกรุงสุภา เล่ม 3 พระนคร : โรงพิมพ์กรุงสุภา, พ.ศ. 2505 หน้า 208 - 302.

คนที่ฝ่าฝืนกฎหมายข้อนี้ทั้งทางตรงและทางอ้อมทั้งนี้...." ราษฎรมาร้องฟ้องด้วยคดีประการใด ๆ และมีได้ตั้งสังักมุลนาย-อย่าฟังรับไว้บังคับบัญชาเป็นอันขาดที่เคียว ให้ส่งตัวผู้หาสังักมุลนายมิได้นั้นแก่สังักดีเอาเป็นคนหลวง...."⁷

ชนบไพรคือ ประเพณีที่รัฐเกณฑ์ชั้นต่ำให้ทำงานรับใช้คนชั้นสูงคือพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายและขุนนางโดยไม่ให้ค่าแรงตลอดเวลาที่ถือว่าเป็นชายฉกรรจ์

ชนบไพรของไทยมีเกณฑ์ดังต่อไปนี้

1. คนรุ่นหนุ่มที่เป็นไทแก่ตัว และมีได้เกิดมาในตระกูลผู้ดี (ยกเว้นพระภิกษุ) ที่มีส่วนสูงเสมอไหล่ 2 ศอกถึง ถือว่าเป็นชายฉกรรจ์ มีหน้าที่รับราชการไพร่⁸
2. กฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยากำหนดให้ชายฉกรรจ์รับราชการไพร่ปีละ 6 เดือน คือรับราชการ 1 เดือน ให้พัก 1 เดือน เรียกว่าเข้าเดือนออกเดือน ต่อมาถึงรัชกาลที่ 1 แห่งพระราชวงศ์จักรี รัฐบาลมีความปรานีแกราษฎรจึงลดเวลารับราชการเหลือเพียง 4 เดือน คือรับราชการ 1 เดือนแล้วได้พัก 2 เดือน เรียกว่าเข้าเดือนออกสองเดือน ถึงรัชกาลที่ 2 รัฐบาลลดเวลารับราชการลงไปอีกเหลือเพียง 3 เดือน คือรับราชการ 1 เดือนได้พัก 3 เดือนสลับกันไป เรียกว่าเข้าเดือนออก 3 เดือน⁹

⁷ กฎหมายตราสามดวงฉบับกรุงสุภา เล่ม 2 หน้า 27, 28

⁸ กุรายละเอียดในประกาศกำหนดอายุบุคคลเป็นชายฉกรรจ์แลปลดชรารัตนโกสินทร์ศก 118, " กฎหมายรัชกาลที่ 5 พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, พ.ศ. 2495 หน้า 117.

⁹ กุรายละเอียดใน ป.ก.ศ. เล่ม 2 หน้า 466, 507 และเรื่องกฎหมายชำระเลข ปีมะเมียโทศก จ.ศ. 1172, ป.ก.ศ. เล่ม 4 หน้า 7.

3. ไพร่ที่^{มี}ต้องการปลีกตัวไม่^{รับ}ราชการ^{ต้อง}หาคนมารับ^{ราชการ}แทน ถ้าไม่มีคน^{แทน}ก็ต้องเสีย^{ค่า}จ้างคนมา^{แทน} เรียกว่าเงิน^{ค่า}ราชการ ในสมัยอยุธยาตอนต้น ทางราชการคิด^{ค่า}ราชการเดือนละ 1 บาท ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การ^{ค้า}กับต่างประเทศเจริญขึ้น การ^{เศรษฐกิจ}ดีขึ้นกว่าในสมัยก่อน รัฐบาล^{ต้อง}จ้างกรมกรแพ่งขึ้น^{ตั้ง}จึงต้องเพิ่มเงิน^{ค่า}ราชการเป็นเดือนละ 2 บาท ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กอนเล็กชนบไพร่ รัฐบาลเก็บเงิน^{ค่า}ราชการไพร่หลวงปีละ 18 บาท ไพร่สมปีละ 6 บาท ซึ่งสันนิษฐานได้ว่า รัฐบาลเก็บเงิน^{ค่า}ราชการในอัตรา^{นี้}ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา
4. ลูก^{ต้อง}ถือสังกัดตามพ่อ ชรบไพร่ถือว่าลูก^{ไพร่}จะต้องเป็นไพร่ตามพ่อและอยู่สังกัดเดียวกันกับพ่อของตน ถึงจะมีสติปัญญาเฉลียวฉลาดเพียงใดก็^{ต้อง}เป็นไพร่ให้เขาใช้งาน ตรงกันข้ามกับลูกขุนนางถึงจะโง่เง่าเพียงใดก็ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกสักแซน^{แะ}ไม่ต้องเสียเงิน^{ค่า}ราชการ หากบุตรเป็นชายฉกรรจ์ขึ้น^{ทะเบียน}เป็นไพร่หลวงแล้ว 3 คน ผู้เป็นบิดาก็จะถูกปลดปล่อยให้พ้นจาก^{ราชการ}
5. ไพร่มีหน้าที่^{รับ}ราชการไปจนอายุครบ 70 ปีจึงจะปลด^{ชรา}

การแบ่งแยกประเภทของไพร่

ในสมัยโบราณ สังคมไทยยังเป็นแบบดั้งเดิม (PRIMITIVE) มีโครงสร้างง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน รัฐบาลมีความต้องการอย่างใดก็เกณฑ์แรงงานไพร่มาใช้ตามความต้องการนั้น ๆ ความต้องการของรัฐมี 3 ประการคือ รายได้ แรงงาน และมีข้าราชการเป็นเหตุเป็นตาคอยควบคุมคนงานและปฏิบัติราชการ

แผ่นดิน รัฐจึงกำหนดหน้าที่ของไพร่ให้สอดคล้องกับความต้องการของรัฐทั้ง 3
 อย่างคือให้ไพร่พวกหนึ่งมีหน้าที่ส่งผลประโยชน์ต่าง ๆ บำรุงแผ่นดิน ไพร่พวกนี้
 มีชื่อว่าไพร่ส่วยหรือไพร่หลวงส่วย ไพร่อีกประเภทหนึ่งมีหน้าที่เป็นกรรมกรทำงาน
 ต่าง ๆ ที่คนชั้นสูงเขาไม่ทำกัน ไพร่พวกนี้มีชื่อว่าไพร่หลวง ไพร่ประเภทสุดท้าย
 มีหน้าที่เป็นบ่าวของข้าราชการและเจ้านาย ไพร่พวกนี้เรียกว่าไพร่สมกำลัง

ไพร่ส่วย มีหน้าที่ส่งส่วย ส่วยที่รัฐบาลจะเกณฑ์ให้ไพร่จำพวกนี้ส่งก็คือ
 ของป่า หรือสินค้าพื้นเมืองหรือแร่ธาตุที่พอจะหาได้ในท้องที่ที่ไพร่อาศัยอยู่นั่นเอง
 เมืองใดมีแคว้นมากรัฐบาลก็ให้ส่งเร็ว เมืองใดมีการร่อนทองคำได้มากรัฐบาลก็ให้
 ส่งส่วยทอง รัฐบาลเป็นผู้กำหนดให้ผู้วาระาชการเมือง กับคณะกรรมการเมืองเก็บ
 ส่วยชนิดอื่น ๆ เป็นจำนวน หรือน้ำหนัก หรือมูลค่าตามที่รัฐกำหนดส่งเข้ามายัง
 กรุงเทพฯ ๆ ทุก ๆ ปี ผู้วาระาชการเมืองและคณะกรรมการเมืองก็ต้องจัดสรรแบ่ง
 ผลเมืองออกเป็นไพร่ส่วยและไพร่ประเภทอื่น ๆ ให้พอกับความต้องการของทาง
 ราชการ และกำหนดให้ไพร่ส่วยแต่ละคนส่งส่วยให้ครบถ้วนตามที่กำหนด ผู้ใดส่ง
 ส่วยไม่ครบหรือไม่มีส่งต้องออกเงินชดใช้แทนส่วย

ไพร่สมกำลัง เป็นไพร่ที่รัฐบาลยกให้เป็นบ่าวของเจ้านายและขุนนาง
 เพื่อคนชั้นสูงเหล่านี้จะได้มีบริวารใช้สอยและติดตามอย่างสมเกียรติสมฐานะ เพราะ
 เพราะคนชั้นสูงเหล่านี้เป็นทูเป็นตาของพระมหากษัตริย์ในการบริหารราชการแผ่นดิน
 และดูแลทุกข์สุขของราษฎรแทนองค์พระมหากษัตริย์ แต่รัฐบาลยังไม่มีเงินเคื้อน
 ให้ โศกแต่เบี้ยหวัดกับค่าธรรมเนียมประจำตำแหน่งเพียงเล็กน้อย พระเจ้า
 แผ่นดินจึงเอาใจข้าราชการด้วยการให้ยศศักดิ์และบ่าวไพร่เป็นของแถม

พวกขุนนางยังมีวิธีเพิ่มไพร่สมกำลังอีกสองวิธีโดยความยินยอมของรัฐบาล
 วิธีหนึ่งคือปลดปล่อยทาสของคนให้เป็นอิสระ กฎหมายกำหนดไว้ว่า ไพร่ที่หลุดพ้น
 ค่าตัวต้องเป็นไพร่สมกำลัง ถ้าเจ้าของเงินปล่อยทาสเป็นไท ผู้เป็นไทนั้น
 ต้องเป็นไพร่สมกำลังของเจ้าของเงิน ถ้าทาสหาเงินมาได้เอง กฎหมายอนุญาต

ให้เป็นผู้เป็นไทนั้นเป็นไพร่สมกำลังของขุนนางคนใดก็ได้ แต่จะอยู่ลอยตัวไม่ได้ อีกวิธีหนึ่งคือ การเกลี้ยกล่อมชักชวนคนที่ยังไม่ได้ขึ้นทะเบียนไพร่ (คนขอมือขาว) ให้มาเป็นไพร่สมกำลังของตน คนไทยแทบทุกคนไม่อยากเป็นไพร่ แต่เมื่อจากรัฐบาลบังคับให้ต้องเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมกำลัง เขาสมัครใจเป็นไพร่สมกำลัง เพราะได้กินข้าวปลาอาหารและหลับนอนที่บ้านของมูลนาย และได้มูลนายออกข้าราชการให้ทุกปี ในสมัยกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ทราบแน่ชัดว่าไพร่สมกำลังเสียเงินค่าราชการเท่าใด แต่ในรัชกาลที่ 5 ไปร่สมกำลังมีหน้าที่ทำงานให้มูลนายปีละ 2 เดือน และทำงานให้หลวงปีละหนึ่งเดือน ถ้ามูลนายไม่ปล่อยตัวให้มาทำงานหลวง มูลนายก็ต้องเสียเงินค่าราชการแทนไพร่สม 10 บาท

ไพร่หลวง ได้แก่ไพร่ของวังหลวงซึ่งต้องทำงานราชการนานาประการของหลวง ได้รับความลำบากมากกว่าพวกไพร่สมของเจ้านายวังอื่น ๆ และของขุนนางใหญ่น้อยทั้งหลาย เพราะต้องพรัดพรากจากลูกเมียมารับราชการ เข้าเดือนออกเดือนสลัดกันไป เวลาเข้าเดือนก็ต้องทำเสมียงอาหารมากินเองได้รับความเคียดกรอนเป็นอันมาก มีกฎหมายประกาศใช้ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกษ รัชสมัยพุทธศักราช 2291 มีข้อความตอนหนึ่งว่า....." ไปร่ทองหมู่เข้าเดือน ออกเดือนทำราชการทุกวันนี้ได้ด้วยความยากลำบากกว่าไพร่ (หลวง) ส่วยทั้งปวงเป็นหลายเท่า..... ครั้นออกเดือนไปจะได้ทำกินเป็นกำลังราชการ ฝ่ายช่างกรมการแลแขวงนายอำเภอกะเอาไปใช้ราชการเบ็ดเสร็จตามราชการมีอยู่เนื่อง ๆ อีกเล่า เพราะเหตุนี้ไพร่หมู่จึงตั้งตัวรับราชการอยู่มิได้มีบุตรหลานซึ่งจะได้มีบุตรหลาน ซึ่งจะได้บวชขึ้นเป็นสกรรใช้ราชการสืบไปนั้น ยอมเลือกใส่ไปเสียให้พ้น จากหมู่ไพร่หลวงร่วงโรยลง แค้นสืบไปเมื่อนา.... ห้ามอย่าให้กรมการแขวงอำเภอกะกุมไปใช้ราชการออกพนักงานเป็นอันชาติทีเดียว - ค่อมมีราชการ

คือการที่จะเสด็จพระราชดำเนินลอมช้าง ลอมเสือ จึงให้วานใช้ราชการแก่
ละครึ่ง".....¹¹

ล่วงมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ โพร่ได้รับการลดเวลารับราชการเหลือ
เพียงปีละ 3 เดือน คังไคกล่าวมาแล้ว แต่โพร่หลวงก็ยังางทำงานหนักได้รับ
ความเค็ดรอนมากกว่าโพร่สวยและโพร่สมจาก "ประกาศที่จะหักโพร่สมกายชรา
พิการ" มีข้อความตอนหนึ่งว่า....." โบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน เลขโพร่
หลวงเลขโพร่สมต่อ ๆ มาเป็นสองจำพวก พวกโพร่หลวงรับราชการปีหนึ่งสาม
เดือนเดือนหนึ่งคำลึงกึ่ง ปีหนึ่งสี่คำลึงกึ่ง โพร่สมรับราชการปีละเดือน ๆ ละ
คำลึงกึ่ง ทาสรับราชการปีละ 28 วัน เป็นเงินปีละหกสลึง เป็นธรรมเนียม
มาถึงปีกได้บอกเกณฑ์ไปตามจำนวนสักหมทุกรม....."¹² จะเห็นได้ว่า
โพร่หลวงมีฐานะที่ต้องรับใช้ราชการถึง 3 เดือน หรือมีเงินต้องชำระเงิน
แทนตัวตั้ง 18 บาท ซึ่งเป็นภาวะที่เสียเปรียบพวกโพร่สมถึง 3 เท่า ซึ่งถ้า
หากให้เลือกได้ตามความสมัครใจแล้ว คงไม่มีใครต้องการเป็นโพร่หลวงเป็นแน่
แต่ถ้าพิจารณาความสามัญสำนึกแล้ว เมื่อโพร่หลวงมีหน้าที่หนักกว่าโพร่สม ซึ่งถ้า
ว่ากันตามปกติแล้ว ก็น่าจะได้รับสิทธิมากกว่าพวกโพร่สมแต่ๆ เป็นกรณีที่ไม่ปกติ
คือ ถ้าโพร่หลวงเป็นบุคคลประเภทที่มีความผิดคิดตัวมา การเป็นโพร่หลวงกรณี
นี้ก็เป็นกรลงโทษ พิจารณาจากกฎหมายที่ไคกล่าวมาแล้วว่า เมื่อแรกตั้งกรุง
ศรีอยุธยาเป็นราชธานี คนจรจัดไม่มีเจ้าขุนมูลนายท่านให้เอาตัวมาเป็น "คนหลวง"
ก็คือโพร่หลวงนั่นเอง ครั้นในกาลต่อมา เมื่อขุนนางผู้ใดมีความผิดต้องถูกรับ
ราชบาทว่า บ่าวโพร่ของขุนนางผู้นั้นก็ถูกนำตัวมาสักเป็นโพร่หลวง แม้ในชั้นหลัง

¹¹

ดูพระราชกำหนดเกล้าฉบับที่ 48, ป.ก.ศ. เล่ม 2 หน้า 423.

¹²

ป.ก.ศ. เล่ม 9 หน้า 195.

ในรัชกาลที่ 4 ถ้าเลขหัวเมืองคนใดไม่มาให้เจ้าพนักงานสักหมายหมุ่พ่นกำหนดหรือ
หนีเพ่นพ่านตามป่าตามคอย เมื่อถูกจับตัวได้ ทานก็ให้ลงโทษนำตัวมาสักเป็นไพร่
หลวง การเป็น ไพร่หลวงทั้งหลักฐานแต่ละยุคแต่ละสมัยกำหนดไว้เช่นนี้ ไพร่
หลวงจึงเป็นคนผิด จะเป็นความผิดของตนเองหรือของเจ้านายหรือของบรรพบุรุษ
แต่ตั้งเดิมอย่างใดอย่างหนึ่งทานก็ปักเป็นความผิดด้วยกันทั้งนั้น ค้วยเหตุนี้เองเมื่อ
ไพร่หลวงเป็นคนผิด ภาระหน้าที่ของไพร่หลวงจึงมีมากกว่าไพร่สมถึง 3 เท่า

การแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวง

การแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวงเป็นการจำเป็นต่อการรวมอำนาจเข้าสู่
ศูนย์กลางมาก เพราะไพร่หลวงก็คือไพร่พลที่จับอาวุธออกรบได้ยามที่มีศึกสงคราม
ซึ่งก็ได้แก่ทหารฝ่ายพลรบในปัจจุบันนั่นเอง พระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ต้องการมี
ไพร่หลวงมาก ๆ เพื่อจะได้เป็นกำลังของพระองค์ในการปกครองบ้านเมืองและ
คุ้มกันราชบัลลังก์ไม่ให้พวกเจ้านายข้าราชการคิดแย่งราชสมบัติ นอกจากนี้ยังได้
ยกไพร่หลวงให้แก่ลูกเขยหลานเขยและญาติพี่น้องตามใจชอบ และพระเจ้าแผ่นดิน
ก็ได้ไพร่หลวงเพิ่มขึ้นเสมอ คือ นอกจากได้จากมูลนายที่กระทำผิดถูกริบราชบาทว่า
ดั่งไค่กล่าวมาแล้ว ยังได้จากภิกษุสามเณรที่ยังไม่เคยขึ้นทะเบียนเลข เมื่อสึกเป็น
ฆราวาสต้องเป็นไพร่หลวงและนักโทษที่พ้นโทษแล้ว ถ้าปรากฏว่าเป็นคนขมมือขาว
จะต้องเป็นไพร่หลวง และถ้าวากันตามทฤษฎีแล้ว ไพร่ทุกประเภทเป็นของพระ-
มหากษัตริย์ แต่เพราะความจำเป็นของรัฐจึงได้แบ่งไพร่ออกเป็น 3 ประเภทดังได้
กล่าวมาแล้ว แต่ต่อมาปรากฏว่า การแบ่งไพร่สมให้เป็นบ่าวรับใช้ขุนนางไม่เป็น
ผลดีแก่ทางราชการ เพราะว่าไพร่พยายามหลีกเลี่ยงการเป็นไพร่หลวงเพราะต้อง
ทำงานหนัก จึงพากันเข้าสมัครเป็นข้าไทกับเจ้านายในราชวงศ์ที่ตนเห็นว่ามีส่วน
บารมีมากพอที่จะคุ้มครองตนมิให้ถูกเกณฑ์ไปรับราชการได้ ค้วยเหตุนี้เจ้านาย
บางพระองค์จึง

มีข้าไทเป็นจำนวนมากและเพิ่มมากขึ้นทุกที ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียแก่ทางราชการ คือ ทำให้จำนวนคนที่จะเกณฑ์เข้ามาทำราชการได้นั้นน้อยลง และเป็นภาระเสียต่อความไม่สงบของบ้านเมือง เพราะเจ้านายที่มีข้าไทมากอาจจึคิดบดขี้้นมากเมื่อใดก็ได้ รัฐบาลสมัยอยุธยาได้แก้ไขปัญหานี้โดยการตั้งกรมขึ้นในวังของเจ้านาย และให้เจ้านายที่มีข้าไทมากนั้นเองเป็นผู้กำกับราชการประจำในตำแหน่งต่าง ๆ เช่นเดียวกับกรมอื่น ๆ ได้แก่ เจากรม ปลัดกรมและสมุหบัญชีซึ่งเป็นผู้ถือบัญชีคนทั้งหลายซึ่งขึ้นอยู่กับกรมนั้น การกระทำเช่นนี้กำจัดผลเสียหลายอย่างได้ และรัฐบาลก็มีอำนาจบังคับบัญชาเหล่าข้าไทของเจ้านายต่อไป และเรียกมาใช้ในราชการได้โดยวิธีออกหมายกะเกณฑ์ไป เช่นเดียวกับกรมกองราชการทั้งหลาย ส่วนปัญหาเจ้านายจะคิดบดขี้้นก็เป็นอันตกไป เพราะรัฐบาลได้เข้าควบคุมข้าไทของเจ้านายเหล่านั้นแล้วโดยใกล้ชิด การตั้งกรมเจ้านายเริ่มคนและเป็นมาทำนองนี้ 13

ครั้นล่วงมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สถานการณ์ทางการเมืองทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกประเทศคุกคามความมั่นคงของราชบัลลังก์และเอกราชของชาติ ทำให้พระองค์ต้องทรงปฏิรูปการปกครองประเทศให้ทันสมัยและมีประสิทธิภาพซึ่งได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 ในขณะที่เดียวกันในการสร้างความมั่นคงให้กับรัฐบาลโดยการฉีกกำลังไพร่พลของประเทศให้เป็นปีกแฉกก็มีดวงมจ่าเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้น พระองค์จึงต้องพยายามรวบรวมไพร่พลวงไว้ให้มากที่สุดที่จะทำได้ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการดำเนินการตามขั้นตอนในขั้นที่จะกำจัดอิทธิพลของเจ้านายและขุนนางซึ่งเป็นอุปสรรคสำคัญในการฉีกกำลังเข้าสู่ศูนย์กลาง ดังนั้นเมื่อโอกาสมาถึงในปี พ.ศ. 2430 พระองค์จึงทรงดำเนินการตามขั้นตอนแรกด้วยการประกาศเรื่องชำระเลขเจ้าสิ้นพระชนม์นายถึงแก่กรรม" ความตอน

13 คีฤทธิ ปราโมช, op.cit., หน้า 22.

หนึ่งว่า....."ด้วยธรรมเนียมแต่ก่อนมา ถ้าเจ้าสิ้นพระชนม์นายถึงแก่กรรมแล้ว
แล้วให้จักชำระเลขกวาระพระราชทานเพลิงในปีหนึ่งแล้วจึงได้ชำระเลข ลัก!
แปลงเป็นไฟมีธรรมเนียมมาแต่ก่อนนี้....." ¹⁴ มีข้อสังเกตว่า ประกาศ
ฉบับนี้ประกาศออกใช้ในวาระที่บุคคลสำคัญที่มีอิทธิพลทางการเมืองและมีไพร่พลอยู่
ใต้อำนาจปกครองบังคับบัญชาเป็นจำนวนมากถึงแก่พิราลัยและสิ้นพระชนม์ได้แก่ การ
พิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหา ศรีสุริยวงศ์ เมื่อ 19 มกราคม พ.ศ. 2425
การทิวงคคของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ เมื่อ 28 สิงหาคม พ.ศ. 2428
และการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระยาบวรราชปักษ์ฯ เมื่อ 1 กันยายน
พ.ศ. 2429 การพิราลัยและการสิ้นพระชนม์ดังกล่าวอาจเป็นมูลเหตุให้
ประกาศกฎหมาย พ.ศ. 2430 เรงให้บรรดาไพร่สมทั้งหลายทั้งปวงรีบชำระ
สักแปลงมาเป็นไพร่หลวงรวดเร็วยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนสมดังการคาดคะเนของยูแทน
รัฐบาลอังกฤษในกรุงเทพฯ รายงานไปยังรัฐบาลของเขาว่า "อคติผู้สำเร็จ
ราชการตายแล้วคาดว่าจะมีการฉีกกำลัง" (JANUARY 19, 1883 - DEATH
OF EX - REGENT, AT 75, AND CONCENTRATION OF POWER EXPECTED) ¹⁵
การแปลงไพร่สมมาเป็นไพร่หลวงเป็น CONCENTRATION OF POWER
อย่างแจ่มชัดและก็เป็นพระราชกรณียกิจฉีกกำลังเป็นประเทศชาติของรัชกาลที่ 5
เพื่อเผชิญเหตุการณ์ (ร.ศ. 112) ซึ่งกำลังคืบคลานใกล้เข้ามาทุกที แท้จริง
เมื่อเรือรบฝรั่งเศสแล่นบุททะเลงเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2436 นั้น
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เพิ่งทรงรวบรวมกรมทหารบกทหารเรือที่แยก
กันแต่เดิมให้เข้ามาตั้งอยู่ในบังคับบัญชาและแบบแผนอย่างเดียวกันสำเร็จ เมื่อ
ร.ศ. 109 คือ 3 ปีก่อนวิกฤติการณ์เท่านั้น

¹⁴ ดู "ประกาศเรื่องชำระเลขเจ้าสิ้นพระชนม์นายถึงแก่กรรม",
ป.ก.ศ. เล่ม 11 หน้า 117.

¹⁵ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่, พระนคร : อนุสรณ์เนื่องใน
งานสถาปนากิจศพนางพันสรพรพิจโกศล พ.ศ. 10 หน้า 29.

กรรมวิธีแปลงไพร่เป็นพลเมือง

แนวเงินช่วยราชการแผ่นดิน

กรรมวิธีแปลงไพร่เป็นพลเมือง หรืออีกนัยหนึ่งก็คือการเลิกชนบไพร่ซึ่งไต่บรรลุลุผลสำเร็จในรัชกาลที่ 5 นั้น มีแนวทางดำเนินการเป็น 2 แนวคือ แนวเงินช่วยราชการแผ่นดิน และแนวการป็นีกกำลังเข้าสู่ศูนย์กลาง แนวแรกมีจุดประสงค์ในการปลดปล่อยไพร่จากการเกณฑ์แรงงานโดยไม่ได้รับค่าจ้างให้เป็นอิสระในการประกอบอาชีพโดยการเสียเงินค่าราชการแทน ส่วนแนวที่สองเป็นการปลดปล่อยไพร่ให้พ้นจากการควบคุมโดยมุลนายแบบเดิมมาอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐโดยตรง ทั้งนี้ทำให้เกิดผลอันยิ่งใหญ่คือ เป็นการสร้างความรู้สึกของการเป็นพวกเดียวกันมีผลประโยชน์ร่วมกัน มีจารีตประเพณี มรดก และประวัติกความเป็นมาอย่างเดียวกับของคนในรัฐนั้น นั่นคือเป็นการสร้างความรู้สึกในความเป็น "ชาติ" (NATIONAL-STATE) ขึ้นจากสภาพเดิมคือความเป็นรัฐซึ่งหมายถึงกลุ่มคนในดินแดนแน่นอนซึ่งมีรัฐบาลที่ทำการปกครองโดยใช้อำนาจอธิปไตย สำหรับแนวที่สองนี้จะได้กล่าวถึงในตอนต่อไป

การสงเคราะห์ไพร่ก่วยตราภูมิ

ได้กล่าวมาแล้วว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมาไพร่ได้รับการผ่อนคลายความเค็ดร่อนลงเรื่อย ๆ ได้แก่การได้รับการลดเวลารับราชการเหลือเพียงปีละ 4 เดือนในรัชกาลที่ 1 และลดเหลือเพียงปีละ 3 เดือน ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 จนถึงส่วนหนึ่งในรัชกาลที่ 5 และในรัชกาลที่ 2 ได้เริ่มทำการจ้างกรมกรจีนชุกชุกคลองแทนไพร่ ซึ่งผ่อนคลายความเค็ดร่อนของไพร่ลงได้มากและเป็นตัวอย่างให้พระมหากษัตริย์องค์ต่อมาได้ปฏิบัติตาม นอกจากนี้ยังได้มีการให้สวัสดิการไพร่อีกวิธีหนึ่งเรียกว่า การสงเคราะห์ไพร่ก่วยตราภูมิซึ่งเริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ด้วยการแจกตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวงบางหมู่บางกรมซึ่งทำงานตราครุฑ

มาก เช่นหมื่นพายเรือพระที่นั่งต่าง ๆ อาสาจากกองทะเลวง นายท้ายนายใบ
เมืองสมุทรปราการ กรมอภิมัย กรมราชยาน กรมล้อมพระราชวังและทหาร
รักษาพระองค์ ตามกฎนี้กำหนดคราคาไว้หนึ่งคำสิ่งสำหรับยกเว้นภาษีอากร 3 ชนิด
คือกาน้ำ คาคลาด และคาสมพัลสร¹⁶ ถ้าไพร่ใดตราภูมิหน้าที่จะต้องเสีย
ภาษีอากร 3 ชนิดนี้ไม่เกินหนึ่งคำสิ่ง ก็ไม่ต้องจ่ายเงินเลย และถ้าต้องเสีย
เงินเกินหนึ่งคำสิ่งก็ออกเงินเฉพาะส่วนที่เกิน

ครั้นถึงรัชกาลที่ 3 รัฐบาลเห็นว่าการแจกตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวง
เฉพาะบางหมู่บางกรมเป็นการไม่ยุติธรรมแก่ไพร่หมู่อื่น ๆ กรมอื่น ๆ ที่ไม่ได้รับ
แจก จึงแจกตราภูมิแก่ไพร่หลวงทุกหมู่ทุกกรม และมีคำสั่งกำชับมูลนายของไพร่
ว่า ถ้าไพร่ในสังกัดของตนตาย ให้เรียกตราภูมิของผู้ตายมาส่งแก่พนักงาน¹⁷

ต่อมาในรัชกาลที่ 4 รัฐบาลได้แจกตราภูมิคุ้มห้ามคานาเป็นเงิน 3 บาท
แก่ไพร่หลวงลาวพวน ลาวทองคำเมืองเพชรบุรี เนื่องจากมีความชอบในการ
ทำงานก่อสร้างเขาวังเมืองเพชรบุรี¹⁸ การที่ให้คุ้มห้ามอากรคานาก็โดยเห็น
ว่า พวกลาวพวนลาวทองคำประกอบอาชีพทำนา แດ้อย่างเดียว ให้ตราภูมิคุ้ม
ห้ามอากรสมพัลสรอากรคาน้ำ และอากรคลาดไม่เป็นประโยชน์แก่ไพร่พวกนี้

การอนุญาตให้หักไพร่สมที่ตายชราพิการ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ชื่อว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่ตั้ง
พระทัยจะระงับความทุกข์ยากของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอย่างจริงจังยิ่งกว่าอดีตกษัตริย์
ทุกพระองค์ พระองค์ทรงรังเกียจชนบประเพณีที่กดขี่ราษฎรอย่างที่สุด อยากจะ
ยกเลิกชนบประเพณีดังกล่าวให้หมดสิ้นไปจากแผ่นดิน ชนบไพร่เป็นชนบประเพณี

¹⁶ กู "ประกาศกำหนดเปลี่ยนแปลงตราภูมิคุ้มห้าม", ป.ก.ศ. เล่ม 5 หน้า 179.

¹⁷ กู "ประกาศเปลี่ยนแปลงตราภูมิคุ้มห้ามปีเถาะสัปตศก", ป.ก.ศ. เล่ม 5 หน้า 180.

¹⁸ กู "ประกาศร่างตราภูมิคุ้มห้ามคานา", ป.ก.ศ. 6 หน้า 228.

ที่รัฐบาลเองเป็นผู้ค้ำชูราษฎรอย่างน่าละอายใจที่สุด เพราะเอารัฐมาใช้งาน โดยรัฐบาลไม่ให้ค่าแรงและไม่ให้อาหารเลี้ยงดูอีกด้วย พระองค์จึงตั้งเจตน์จำนง จะเลิกชนบทไพร่อย่างเด็ดขาด แต่ที่ต้องรักษาน้ำใจพวกคนชั้นสูงซึ่งอาศัยไพร่เป็นบริวารในกิจการงานต่าง ๆ มิให้เป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐบาลด้วย พระองค์ทรงตระหนัก พระทัยเป็นอย่างดีว่า เห็นทางเดียวที่จะเลิกชนบทไพร่โดยไม่กระทบกระเทือน ใจพวกข้าราชการก็คือการให้เงินเดือนแก่ข้าราชการทุกคนในอัตราที่พอเหมาะพอควรแก่การครองชีพ เมื่อข้าราชการได้เงินเดือนพอเลี้ยงชีพแล้ว รัฐบาลก็ไม่จำเป็นต้องเกณฑ์ราษฎรไปเป็นบ่าวรับใช้ข้าราชการอีกต่อไป นอกจากนี้ รัฐบาลยังจะต้องมีเงินพอเพียงที่จะจ้างคนทำงานหลวงแทนไพร่อีกด้วย

ในระหว่างที่รอเงินอันเป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้การเลิกชนบทไพร่ดำเนินไปจนถึงขั้นสุดท้าย รัฐบาลก็หาทางสงเคราะห์ไพร่ที่พึ่งไปพลาง ๆ ก่อน งานสงเคราะห์ขั้นแรกของรัชกาลที่ 5 คือ การออกกฎหมายบรรเทาความทุกข์ยากของไพร่สมกำลัง กฎหมายฉบับนี้มีชื่อว่า "ประกาศที่จะหักไพร่สมตายชราพิการ" ความบางตอนว่า "ไพร่สมรับราชการปีละเดือนละค่าสิ่งกินเป็นธรรมเนียมมา ถึงปีก็ได้ขอเกณฑ์ไปตามจำนวนสักทุกหมู่ทุกกรม ก็ไม่ได้หักชราพิการ เกณฑ์ตามจำนวนไป คนตายชราพิการก็ต้องตกหนักอยู่กับเจ้าหม่อมลนายสมุหบัญชี คนตายโสดที่ไม่มีบุตรภรรยา เจ้าหม่อมลนายสมุหบัญชีก็ไปฉ้อเอาตัวคนจนมาใช้นื้อคนตาย คนที่ตาย เจ้าหม่อมลนายก็ไปเรียกเก็บเอาแก่ภรรยา ๆ ก็ต้องเสียการราชการไป กว่าจะได้สักกลับหมายหมู่ใหม่ คนที่ตายคนที่ชราคนพิการจึงจะพ้นราชไปได้.....ตั้งแต่ไป.....ให้ไพร่สมจำหนายตายชราพิการได้ แต่ 4 ปีให้จำหนายได้ครั้งหนึ่ง....." 19

19

ฎ "ประกาศที่จะหักไพร่สมตายชราพิการ" ป.ก.ศ. เล่ม 9
หน้า 195 ประกาศฉบับนี้ลงวันพฤหัสบดี เดือนเจ็ด ขึ้น 12 ค่ำ ปีฉลู นพศกศักราช
1239 (24 พ.ศ. 2420)

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ประกาศฉบับนี้มุ่งขจัดความบกพร่องของกฎหมาย
เดิมที่มุ่งแต่จะเอาเงินค่าราชการปีละ 6 บาท จากไพร่สมกำลังโดยไม่คำนึงถึง
ความเค็คร้อนของราษฎร ไพร่สมชราพิการหรือตายก็ไม่ปลดจนกว่าจะถึง
คราวสำรวจไพร่ทั่วประเทศใหม่ซึ่งกระทำรัชกาล ละครึ่ง ซึ่งทำให้ภรรยาของ
ไพร่ที่ตายชราหรือพิการต้องแบกภาระเสียค่าราชการโดยไม่เป็นธรรม และ
บัญชีไม่ตรงกับตัวคน จึงให้หักไพร่สมที่ตายชราหรือพิการได้ทุก ๆ 4 ปี

การแก้ชนบไพร่ครั้งสำคัญ

ในปี พ.ศ. 2442 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ได้มีกฎหมายที่ให้ความเป็นธรรมแก่ไพร่ออกมาอีกฉบับหนึ่ง คือ "ประกาศ
กำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์แลปลดชรารัตนโกสินทรศก 110" ²⁰ ความ
สำคัญดังนี้คือ

1. แรกก่อนนั้น การคัดเลือกคนเข้ารับราชการไพร่ถือเอาความ
สูงของร่างกายเป็นเกณฑ์ คือ สูงเสมอไหล่ 2 ศอกถึง "นับว่าเป็นฉกรรจ์
บอกบำเหน็จเข้ารับราชการ ในที่กำหนดเอาสัณฐานเป็นอัตราดังนี้ บางคนที่เป็น
คนร่างใหญ่ อายุ 14, 15 ปี ก็ได้ขนาดอัตราเสียแล้ว บางคนที่เป็นคนร่าง
เล็ก อายุ 19, 20 ฤา 21 ปีขึ้นไปก็ยังไม่ไดขนาดอัตรา ย่อมเป็นการ
คลาดเคลื่อนกันโดยมาก" รัฐบาลจึงยกเลิกวิธีเกณฑ์แบบโบราณเปลี่ยนใหม่เป็น
"แต่นั้นต่อไป ถ้าผู้ใดมีอายุถึง 18 ปี ก็ให้เจ้าหมื่นยกยูนขึ้นเป็นฉกรรจ์ได้"

2. แรกก่อนนั้น "คนที่ปลดชราออกจากเป็นคนฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี
เป็นกำหนด" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่า "เป็น

การลำบากแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินยิ่งนัก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม...
ถ้าผู้ใดมีอายุถึง 60 ปี ให้ปลดจากเป็นคนฉกรรจ์ เป็นคนชราพ้นจากราชการ
ทั้งปวง"

3. การเปลี่ยนแปลงการควบคุมไพร่ แต่เดิมรัฐบาลให้มูลนายเป็นผู้
ควบคุมไพร่ทั้ง 3 ประเภทคือ ไพร่สมกำลังเป็นบ่าวของขุนนางผู้ใด ขุนนางผู้นั้น
เป็นผู้ควบคุม ไพร่หลวงสังกัดกรมใด เจ้ากรมหรืออธิบดีกรมนั้นเป็นผู้ควบคุม
ผู้ควบคุมไพร่มีภาระหน้าที่ติดตามจับกุมตัวไพร่ เมื่อปรากฏว่าไพร่ของตนทำความ
ผิดทางอาญา และเป็นผู้นอบตัวไพร่ต่อศาลในกรณีที่ไพร่ถูกฟ้อง การควบคุมไพร่
นำความลำบากใจแก่หมื่นนายบางคน เนื่องจากไม่รู้จักหนาคาของไพร่บ้าง เนื่องจาก
จากไพร่อยู่ต่างตำบลหรือต่างเมืองบ้าง ความประสงค์ของทางราชการที่จะให้
ขุนนางควบคุมราษฎรอย่างใกล้ชิดจึงเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ยาก รัฐบาลจึงได้แก้ไขชนบ
ไพร่ที่ให้มูลนายควบคุมไพร่นั้นเสียใหม่ เปลี่ยนเป็นให้นายอำเภอและกำนันควบ
คุมแทน มีข้อความสำคัญตามประกาศดังนี้....."บรรดาตัวเลขทั้งปวง นอก-
จากทหารบกทหารเรือไม่ว่าหมู่ใดชนิดใด ถ้าอยู่ในท้องแขวงมณฑลใดก็ให้ยกเลข
หมู่ในชนิดนั้นเป็นเลขคงเมืองมณฑลนั้น เว้นแต่เลขที่อยู่ริมณฑลที่ใกล้ คือ
กรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี ปราจีนบุรี ให้คงเจ้าหมู่เดิมไว้ควบคุมอยู่ตาม
เดิม....ส่วนตัวเลขอยู่ในมณฑลราชบุรีนั้น ในวันนี้ให้เจ้าหมู่เดิมควบคุมอยู่ก่อน
จนปีใหม่จึงให้ยกเป็นเลขคงเมือง ส่วนมณฑลอื่น ๆ นั้นให้ยกเป็นเลขคงเมือง
ไปตั้งแต่วันที่ได้อำนาจนี้....." 21

21

กฎ "ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลข", กฎหมายรัชกาลที่ 5

ร.ศ. 118 หน้า 73. (ประกาศใช้เมื่อ 4 ส.ค. 2442)

ประกาศฉบับนี้มีความสำคัญมาก เพราะเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งของการ
 ผนึกกำลังเข้าสู่ศูนย์กลาง กล่าวคือเป็นการโอนการปกครองบังคับบัญชาไพร่หรือ
 เลขาหัวเมืองซึ่งสังกัดอยู่ในบังคับบัญชาของตำแหน่งสมุหนายก สมุหพระกลาโหม
 และกรมท่า อันอยู่ในเขตหัวเมืองชั้นนอกเข้ามาอยู่ในการปกครองบังคับบัญชาของ
 การปกครองหัวเมืองแบบใหม่ คือ มณฑลเทศาภิบาลซึ่งได้กล่าวถึงโดยละเอียด
 แล้วในบทที่ 3 ขั้นตอนนี้จึงเป็นการรวบรวมไพร่พลของประเทศให้อยู่ภายใต้การ
 ปกครองบังคับบัญชาของหน่วยงานเดียวกัน ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในอันที่จะก้าวไป
 สู่นโยบายการสร้างชาติให้สัมฤทธิ์ผลต่อไป การดำเนินงานเป็นขั้นตอนโดยถือหลัก
 ทางสายกลางเช่นนี้ ทำให้การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคมการเมืองได้
 ราบผลสำเร็จอย่างรวดเร็วและแนบเนียนโดยปราศจากการต่อต้านจากมูลนาย ทั้ง
 ยังทำความพอใจให้มูลนายที่จะโคหมกการระควมรับผิดชอบควบคุมดูแลไพร่ตาม
 แบบเดิมอีกด้วย ส่วนในลัทธิที่ไกลที่ยังให้มูลนายควบคุมไพร่ตามเดิม ก็เพราะ
 ในอาณาบริเวณดังกล่าวนี้มี "ประกาศเลขเจ้าสิ้นพระชนม์นายถึงแก่กรรม"
 พ.ศ. 2430 ซึ่งฉบับไซ้แล้ว จึงให้มูลนายควบคุมไพร่ของตนต่อไปก่อน เมื่อ
 เจ้านายหรือขุนนางเหล่านี้สิ้นพระชนม์หรือถึงแก่กรรมก็ให้สั้กแปลงไพร่สมเป็นไพร่
 หลวงสังกัดกรมพระศรีสวัสดิ์ตามประกาศดังกล่าวต่อไป ส่วนมณฑลราชบุรีนั้น เหตุ
 ที่รัฐบาลรับรองอยู่หนึ่ง สันนิษฐานว่าเป็นการดูท่าทีเพราะ เมืองราชบุรีเป็นเมือง
 ที่สมเด็จพระยามรรมมหาศรีสุริยวงศ์เคยมีอิทธิพลมาก่อน

การเปลี่ยนการเกณฑ์แรงงานเป็นเกณฑ์จ้าง

ในปี พ.ศ. 2443 รัฐบาลออกกฎหมายฉบับหนึ่งชื่อ "พระราชบัญญัติ
 ลักษณะเกณฑ์จ้างรัตนโกสินทร์ศก 119 มีความสำคัญว่า ".....บรรดาพวคนะ
 หรือราษฎรที่ต่องเกณฑ์.....มาใช้แรงงานอย่างใด ๆ ควรจะให้ค่าจ้างแก่
 ราษฎรตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต่องเสียส่วยหรือเงินค่านาชากรจะลดส่วยและ

การราชการตามอัตราจ้างพาหนะหรือค่าแรงที่ต้องมารับราชการให้แทนเงินค่าจ้างก็ได้..."²²

ต่อมาอีกปีหนึ่งก็ได้มีประกาศเพิ่มเติมพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้างมีความสำคัญว่า คนที่ขยันทำมาหากินจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามกำหนดเวลา 3 เดือน 6 เดือน จนถึงปีหนึ่ง โดยให้เทศบาลเป็นผู้มีอำนาจพิจารณาออกตัวคุมเกณฑ์จ้างให้²³

การยกเลิกรายและกำหนดอัตราเงินค่าราชการ

นอกจากการช่วยบรรเทาความทุกข์ยากของไพร่หลวงและไพร่สมกำลังช่วยประการต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ไพร่ส่วยก็ได้รับความเห็นอกเห็นใจด้วยการให้ยกเลิกการส่งส่วยสิ่งของ และส่วยต้นไม้เงินต้นไม้ทอง เปลี่ยนเป็นเสียเงินค่าราชการ เริ่มตั้งแต่รัตนโกสินทร์ในก่อน แล้วขยายออกไปยังมณฑลชั้นนอกจนถึงบริเวณ 7 หัวเมือง (มณฑลปัตตานี) เป็นอันดับสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. 2448 ²⁴

ในปี พ.ศ. 2444 รัฐบาลได้ประกาศใช้ พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 มีความสำคัญในมาตรา 4 ว่า "อัตราเงินค่าราชการให้ มีกำหนดอย่างสูงเพียงคนหนึ่งปีละ 6 บาท" และมาตรา 5 ว่า "ตั้งแต่วันที่แก้ไขพระราชบัญญัตินี้ให้เก็บเงินค่าราชการจากบรรดาชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่าง 18 ปีถึง 60 ปี เว้นไว้แต่บุคคลบางจำพวกซึ่งกักหนดไว้ในมาตรา 6" ²⁵

²² ป.ก.ศ. เล่ม 17 หน้า 520-530 ประกาศเมื่อ 3 มกราคม 2443.

²³ ป.ก.ศ. เล่ม 18 หน้า 230-, 231 ประกาศเมื่อ 20 มกราคม 2444

²⁴ กฎหมายรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 124 หน้า 454.

²⁵ กฎ "พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการรัตนโกสินทร์ศก 120, ป.ก.ศ. เล่ม 18 หน้า 224.

การที่ทางราชการออกประกาศเก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ทุกคนโดยยกเว้นให้เฉพาะบางคนนี้ แปลว่ารัฐบาลเลิกเกณฑ์แรงงานโดยไม่ให้ค่าจ้างอีกต่อไป นั่นคือ การยกเลิกชนบทไพร่ซึ่งมีมาแต่โบราณลงอย่างสิ้นเชิง

การเสื่อมสลายของชนบทไพร่จะว่ามีต้นเหตุมาจากการที่พวกฝรั่งและพวกคนจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทยเป็นจำนวนมากก็ยอมได้ เพราะพวกฝรั่งจ่ายค่าจ้างให้แก่คนงานและลูกจ้างเป็นเดือน ๆ ไม่ใช่เป็นปีละครั้งอย่างรัฐบาลไทย และเงินเดือนที่จ่ายให้แก่ลูกจ้างดีเป็นจำนวนสูงกว่าค่าจ้างที่คนไทยเคยได้รับ พวกฝรั่งที่สมัครมารับราชการกับรัฐบาลไทยก็ล้วนแต่เรียกร้องเอาเงินเดือนสูง ๆ ทั้งนี้ ข้อนี้อาจเป็นมูลเหตุให้รัฐบาลไทยจ่ายเงินเดือนแก่ผู้รับราชการจรรยาอย่างฝรั่ง พวกที่ได้รับเงินเดือนจากรัฐบาลเป็นรุ่นแรกก่อนพวกอื่นได้แก่พวก "ทหารเลว นายแถวและครูทหาร" ในกองทหารซึ่งฝึกยุทธวิธีแบบฝรั่งที่ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ 4 ส่วนข้าราชการฝ่ายพลเรือนนั้นเพิ่งได้รับเงินเดือนในรัชกาลที่ 5 กลุ่มแรกที่ได้รับเงินเดือนคือข้าราชการที่ทำงานในหอรัษฎากรพิพัฒน์ซึ่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2416 ²⁶

การจ่ายไพร่สมกำลังให้แก่เจ้านายและขุนนาง สันนิษฐานว่าคงเกิดขึ้นที่รัฐบาลจ่ายเงินเดือนและเบี้ยบำนาญแก่ข้าราชการแทนเบี้ยหวัดนั่นเอง เพราะรัฐบาลสั่งระงับมิให้ข้าราชการได้รับค่าธรรมเนียม ค่าประทับตรา ค่าไถ่ลงทัณฑ์กรรม ฯลฯ โดยอ้างว่าได้รับเงินเดือนพอเลี้ยงชีพแล้ว ²⁷

เจ้านายที่ทรงกรมเป็นกรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง ในปลายรัชกาลที่ 5 ล้วนมีราชการจะต้องปฏิบัติทั้งสิ้น ก็ยอมได้รับพระราชทานเงินเดือนและ

²⁶ ฎ "พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์" จ.ศ.1235, ป.ก.ศ. เล่ม 8 หน้า 99.

²⁷ ฎ "พระราชบัญญัติเบี้ยบำนาญ", ป.ก.ศ. เล่ม 18 หน้า 105.

เบี้ยบ้านอายุเช่นเดียวกับข้าราชการทั้งปวง สันนิษฐานว่ารัฐบาลคงไม่จ่ายไพร่สมกำลังให้ในคราวเดียวกันกับที่เลิกจ่ายไพร่สมแก่ข้าราชการ การตั้งกรมหรือเลื่อนกรมเจ้านายจึงเป็นแต่เพียงการเลื่อนยศศักดิ์เท่านั้น มิใช่เป็นการเพิ่มกำลังอำนาจบุคคลในบังคับบัญชาเหมือนอย่างสามัญโบราณ พวกเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบดี แม้จะยังมีอยู่ตามประเพณีเก่า แต่หาได้มีหน้าที่ควบคุมไพร่สมกำลังและรวบรวมเงินค่าราชการของไพร่สมกำลังส่งกรมสุรัสวดีเหมือนแต่ก่อนไม่

ข้อที่น่าสังเกตคือ รัฐบาลไม่ได้ประกาศออกมาตรง ๆ ให้เลิกชนบไพร่ การเลิกชนบไพร่จึงไม่ครึกโครมเหมือนการเลิกชนบทาสซึ่งมีกฎหมายประกาศให้ราษฎรรู้ทั่วกัน รัฐบาลริกรอนชนบไพร่ไปที่ละน้อยแล้วให้กฎหมายลักษณะเกณฑ์ทหารริกรอนต่อไปคราวละมณฑลบ้าง สองมณฑลบ้าง จนชนบไพร่เสื่อมสลายไปในที่สุด กรรมวิธียกเลิกชนบไพร่อีกแนวทางหนึ่งมีดังต่อไปนี้

แนวแผนิกกำลังเข้าสู่ศูนย์กลาง

กรรมวิธีแปลงไพร่เป็นพลเมืองมีอยู่สองแนวคือ แนวเงินช่วยราชการแผ่นดิน ซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้นทั้งหมด ส่วนอีกแนวหนึ่งซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้ คือแนวการณิกกำลังเข้าสู่ศูนย์กลางซึ่งได้แก่ การรวบรวมชายฉกรรจ์ทั้งหมดให้เข้ามาได้รับการฝึกหัดและอยู่ใต้การบังคับบัญชาแต่เพียงแห่งเดียวตามแบบแผนของทหารสมัยใหม่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มณิกกำลังในประเทศจากพระบรมมหาราชวังออกมาสู่ภายนอก กล่าวคือทรงตั้งกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อ พ.ศ. 2415 โดยทรงเลือกคัดเลือกเอาบรรดาพระราชวงศ์และบุตรหลานขุนนางที่โตถวายตัวทั้งผู้ใหญ่ และเด็กโตกว่าพันคน โปรดเกล้าให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) เป็นผู้บังคับอากรคนแรก ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เหล่านี้ ต่อมาได้เป็นกำลังสำคัญในการดำเนินพระราชโบายต่าง ๆ มีเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม) เป็นอาทิเป็นผู้รับพระราชโบายออกมาจัดกรมทหารหน้าเมื่อ พ.ศ. 2423 ซึ่งต่อมาได้กลายมาเป็น กรมโยธาธิการ และกระทรวงกลาโหมในปัจจุบัน.

เมื่อตั้งกรมทหารมหาดเล็กด้วยการ เอาถูกผู้คุมมาเป็นทหารเลวเพื่อเป็นตัวอย่างให้ราษฎรเห็นว่า การรับราชการทหารมิใช่เป็นของต่ำของเลว และเป็นหน้าที่ของพลเมืองทุกคนแล้วรัฐบาลก็หาช่องทางที่จะเอาคนชั้นไพร่ทั่วประเทศมาเป็นทหาร แต่ในชั้นแรกจะต้องทำอย่างนุ่มนวลไม่ใช่การเกณฑ์ เริ่มต้นด้วยการปรับปรุงและขยายกองทหารหน้าซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ 4 ให้ทันสมัยและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ทหารหน้าจะได้รับการฝึกหัดยุทธวิธีและใช้อาวุธทันสมัยเช่นเดียวกับกรมทหารมหาดเล็กไม่สักแซนเหมือนกัน แต่ต่างกันที่รับสมัครคนทุกคนทุกชั้นไม่ว่าผู้ดีหรือไพร่เพื่อจะได้มีคนสมัครมาก ๆ

ในการเกลี้ยกล่อมผู้คนให้สมัครเข้าเป็นทหารหน้า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้รับบรรดาพวกเสขเจ้าสิ้นพระชนม์นายตายเข้ามารับราชการเป็น "ทหารสมัคร" เป็นจำนวนมากโดยมีการพระราชทานเงินให้คนละ 4 บาท ๘๐๐ สำหรับเป็นสินน้ำใจแก่ทหารสมัครทุกคน ในบรรดาทหารสมัครเหล่านี้มีเลขหัวเมืองจากจังหวัดราชบุรีและเพชรบุรีมากเป็นพิเศษอยู่สองจังหวัด ซึ่งตามแบบแผนการปกครองในรัชกาลที่ 4 สองจังหวัดนี้ขึ้นอยู่กับกรมพระกลาโหม ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาได้ทราบว่เลขคองเมืองราชบุรีและเพชรบุรีอพยพเข้ามาสมัครเป็นทหารหน้ามากเช่นนั้น....." ท่านก็มีความวิตกเกรงว่า พอหมู่ที่เข้ามาสมัครเป็นทหารนั้นก็มีการที่จำเป็นต้องรักษาการ เมื่อไม่มีคนรักษาแล้วก็จะทรุดโทรมไปทุกอย่าง.... จึงขอรับพระราชทานให้มีเลขอยู่คองเมืองตามเดิม.... พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้....ฉันฉอนส่งพอหมู่ซึ่งเข้ามาสมัครเป็นทหารคืนไปให้ท่านเสียบ้าง.... จึงมีพระราชกระแสรับสั่งแก่สมเด็จพระเจ้าพระยาว่า การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมทหารหน้ารับทหารเข้าสมัครขึ้น รับแต่คนขอมือขาวที่สมัครแล้วเพราะเจ้าขุนมูลนายไม่นำมาสักปึกบังเอาไว้หาผลประโยชน์ส่วนตัว แต่ถาผู้ใดเป็นเลขซึ่งขึ้นเดบียร์สักทองหลังมือแล้ว

ก็ไม่ควรรับราชการเป็นทหารสมัคร..."²⁸ แสดงให้เห็นว่านโยบายการฉีกกำลังทหารสมัยใหม่ของรัชกาลที่ 5 ได้รับการต่อต้านจากพวกหัวเก่าซึ่ง รัชกาลที่ 5 ท่านก็ยอมทรงโอนอ่อนผ่อนตาม เป็นการประนีประนอมเพื่อมิให้เกิดการขัดแย้งกันอย่างรุนแรงอันอาจนำภัยอันตรายมาสู่ประเทศชาติโดยส่วนรวมได้

กรมทหารหน้าในสมัยแรกตั้งมีกรมขึ้นอยู่หลายกรม คือ กรมทหารม้าเกราะทอง กรมทหารปืนพาย กรมทหารลอมวัง กรมทหารรักษาพระองค์ กรมทองปราชญ์พลาย หอก กรมเกณฑ์หัดอย่างยุโรป กรมทหารมหาดไทย และมีเลขาเจ้าสิ้นพระชนม์นาย คายสมทบเข้าอีกกองหนึ่ง กรมทหารหน้ามีเวรเข้ารับราชการ มีหน้าที่สำหรับรักษาพระนครและหน้าตามเสด็จ จุกของลอมวัง ฯลฯ²⁹ การฉีกกำลังเริ่มแต่ในพระบรมมหาราชวังก่อนแล้วจึงแผ่ออกมาตามสถานที่ต่าง ๆ ในพระนคร การแผ่ขยายพระราชอำนาจตามมณฑลกรุงเทพฯ ฯ ออกไปสู่หัวเมืองชั้นนอกก็ได้ติดตามมาในรูป "ทหารสมัคร" โดยรับคัดเลือกมาจากเลขแซนขาวปราศจากเจ้าหม่อมขุนนาง เขาอยู่ในสังกัดกรมทหารหน้า การคัดเลือกดังกล่าวยอมมีการ "จัดคนให้ออกไปเที่ยวสืบสวนเกลี้ยกล่อมทั่วไปในทุกจังหวัด"³⁰ ส่วนเครื่องผูกมัดใจให้ผู้นั้น เขามาสมัครเป็นทหารหน้า นอกจากเครื่องแบบสักหลาดสีดำซึ่งราชการจ่ายให้แล้ว ยังมีเงินเดือน ๆ ละ 10 บาท รวมทั้งอาหารวันละ 2 เวลา การที่พวกไพร่สมไพร่หัวเมือง ซึ่งเคยแต่ถูกทางราชการ - - - -

²⁸ สूरศักดิ์มนตรี เจ้าพระยา, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยา
สूरศักดิ์มนตรี (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา 2504) หน้า 101 - 102.

²⁹ Ibid., หน้า 84.

³⁰ Ibid., หน้า 87.

เกณฑ์บังคับมาทำการโยธาโดยจำต้องจัดหาเรื่องเสื่อผ้า เครื่องมือทำงานมาเอง ตลอดระยะเวลาถูกเกณฑ์ มาได้รับการเลี้ยงดูเอาใจใส่ในทุกข์สุขในการดำเนินชีวิตตามแบบแผนสมัยใหม่เช่นนี้ การสมัครเป็น "ทหารหน้า" จึงเป็นที่นิยมแพร่หลายโดยรวดเร็ว จนทางราชการจำต้องปิดการรับสมัครเพราะเกินความต้องการ

อย่างไรก็ดี ในปี พ.ศ. 2425 เมื่อฉลองพระนครครบร้อยปีเสร็จสิ้นแล้ว เกิดอหิวาตกโรคขึ้นในโรงกรมทหารหน้า เป็นเหตุให้ทหารสมัครล้มตายหลายร้อยคน คนที่ยังเหลืออยู่ก็มีความตื่นตกใจพากันหนีกลับไปจังหวัดภูมิลาเนาเดิมของตนหลายพันคน การติดตามทหารให้กลับกรมจากจังหวัดราชบุรี เพชรบุรี จึงเป็นเกณฑ์ตัดสินว่า พระราโชบายฉันทกกำลังของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพัฒนาต่อไปหรือจะสลดหยุดลง ณ ที่นี้ เป็นโชดวาสนาของบ้านเมืองไทยว่า จะดำเนินไปสู่การพัฒนาสืบไป และเป็นเกณฑ์ที่ปลงล้างคำเลื่องลือไม่เป็นมงคลเกี่ยวกับสมเด็จพระยา ๓ ด้วยที่ผลของการติดตามทหารให้กลับกรมครั้งนั้นเป็นไปโดยราบรื่น โดยที่สมเด็จพระยามีพระประสาธส่งให้ท่านสมุหพระกลาโหม (บุตรของท่าน) ถวายการปรนนิบัติตามพระบรมราโชบายทุกประการ³¹ ที่ควรนับได้ว่าเป็นจุดสำคัญในการก้าวหน้าของประเทศจุดหนึ่ง ที่ความขัดแย้งกันทางการเมืองของทั้งสองฝ่ายโอนอ่อนผ่อนเข้าหากันด้วยความสามัคคี และในปีเดียวกันนี้เอง สมเด็จพระยามาก็ถึงแก่พิราลัย

การเปลี่ยนแปลงระเบียบแบบแผนการปกครองประเทศในรัชกาลที่ 5 จะมีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การรวมฉันทกกำลังที่แยกย้ายกันอยู่ตามกรมตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้เข้ามาอยู่ในบังคับบัญชาแต่แห่งเดียว (CONCENTRATION OF POWER)

ก็ตามที่ แต่ก็ยังมีจัยให้บรรดาไพร่สม ไพร่หัวเมืองทั้งหลายทั้งปวงได้แปลงสภาพและภาวะของตนมาเป็นไพร่หลวงกันคราวนี้ ควรนับได้ว่า พ.ศ. 2425 เมื่อกรุงเทพมหานครมีอายุครบร้อยปี เป็นจุดเริ่มต้นที่จะปลดปล่อยไพร่ทั้งหลายให้ก้าวไปสู่ความเป็นไทในที่สุด คือมีอิสระเสรีในการใช้เวลา กำลังกาย และความคิดของตนในทางที่ตนสมัคร

การจัดตั้งกรมยุทธนาธิการ

การจัดตั้งกรมยุทธนาธิการในปี พ.ศ. 2429 นั้น เป็นนโยบายการผูกกำลังทหารบกทหารเรือที่แยกกันแต่เดิมให้เข้ามาอยู่ในบังคับบัญชาและแบบแผนอย่างเดียวกัน ทั้งนี้เพราะ การทหารในสมัยก่อนการจัดตั้งกรมยุทธนาธิการที่จัดแยกออกเป็นกรม ๆ มีเจ้านายและข้าราชการซึ่งเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย เป็นผู้บังคับบัญชาเป็นอิสระแก่กัน พึงกระแสนับสั่งคดงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น ทำให้การจัดการทหารบก ทหารเรือ ผิดแผกแตกต่างกันไปตามแต่ผู้บังคับบัญชาของกรมนั้น ๆ คิดจัดขึ้น ทำให้ไม่อาจกำหนดเงินงบประมาณที่จะใช้ในการทหารให้แน่นอนได้ อีกทั้ง การฝึกหัด การบังคับบัญชา และเครื่องศาสตราวุธที่ใช้อยู่ก็ไม่ลงเป็นแบบแผนเดียวกัน ไม่สมควรจะเป็นจะมีอยู่ในราชการบ้านเมืองที่นับถือว่าเป็นเมืองเอกราชได้" ³² จึงได้ทรงจัดตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้นให้อยู่ในบังคับบัญชาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แต่เนื่องจากยังทรงพระเยาว์จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูธรราชสีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบัญชาการแทน

32

กลาโหม, กระทรวง, ที่ระลึกวันสถาปนากระทรวงกลาโหม.

พระนคร : โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ 2496. หน้า 170.

การจัดตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้นเป็นนโยบายการฝึกกำลังทหารให้อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาแต่เพียงแห่งเดียว อันเป็นนโยบายการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่แสดงถึงพระปรีชาสามารถอันสูงส่งยิ่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ที่สามารถดำเนินการได้โดยไม่ให้กระทบกระเทือนอำนาจของ สมุหพระกลาโหม ทั้งนี้เพราะอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่แต่เดิมของสมุหพระกลาโหมนั้นเป็นหน้าที่ธุรการ เช่น การซื้อเสบียงและการจัดหา ฯลฯ³³ เป็นต้น ไม่ได้เกี่ยวข้องกับตรงกับการบังคับบัญชาการทหาร และยังต้องทำหน้าที่พลเรือนอีกด้วย คือ การบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ ดังที่กล่าวในรายละเอียดมาแล้วในบทที่ 3 ดังนั้น การจัดตั้งกรมยุทธนาธิการเป็นหน่วยงานอิสระขึ้น จึงไม่กระทบกระเทือนอำนาจของสมุหพระกลาโหม พระบรมราโชบายในขั้นต้นต่อมาคือ การยกกรมยุทธนาธิการขึ้นเป็นกระทรวงในปี พ.ศ. 2433 เพื่อจะได้จัดการทหารสมัยใหม่ให้สมบูรณ์ขึ้น เมื่อกรมยุทธนาธิการได้จัดการทหารได้เข้มแข็งและเป็นแบบแผนเดียวกันแล้วจึงดำเนินการโอนอำนาจการจัดการทหารให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงกลาโหมต่อไปตามลำดับ คือ ในปี พ.ศ. 2436 เริ่มมีแนวโน้มที่จะให้กระทรวงกลาโหมมีหน้าที่จัดการทหารมากขึ้น จึงทรงให้โอนกรมทหารเรือไปขึ้นกระทรวงกลาโหมและลดฐานะกระทรวงยุทธนาธิการลงเป็นกรม มีหน้าที่บังคับบัญชาทหารบกทั้งปวงภายหลังเหตุการณ์ที่ไทยปะทะกับฝรั่งเศสด้วยกำลังทหารในปี พ.ศ. 2436 จึงได้ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องแบ่งแยกหน้าที่ระหว่างกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหมให้แน่ชัด คือ "จะรวมหัวเมืองเข้าในกระทรวงมหาดไทยทั้งหมดและกระทรวงกลาโหมจะได้เป็นหน้าที่การทหาร"³⁴

33
Ibid., หน้า 183.

34
Ibid., หน้า 189.

ในปี พ.ศ. 2437 จึงมอบหมายให้กระทรวงกลาโหมมีหน้าที่บังคับบัญชากรมทหารบกและกรมทหารเรือ ส่วนกรมยุทธนาธิการ ให้ทำหน้าที่กรมพระกลาโหมได้เข้ามาแต่เดิม ส่วนกรมยุทธนาธิการทหารบกให้ทำหน้าที่เพียงตรวจการฝึกหัดทหารเท่านั้น และในขณะเดียวกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงวางพระราชหัตถเลขาเชิญเจ้าพระยาพลเทพ สมุหพระกลาโหมออกจากตำแหน่งแต่ยังคง บรรดาศักดิ์เหมือนเดิม และทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ขึ้นดำรงตำแหน่งแทน

แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะได้มอบหมายหน้าที่จัดการทางทหารให้กระทรวงกลาโหมและลดฐานะกรมยุทธนาธิการลงดังกล่าวดังกล่าวแล้วก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติแล้วกรมยุทธนาธิการยังคงมีบทบาทอย่างมากในการสร้างกรมทหารบกให้เป็นกองทัพที่เข้มแข็งเกรียงไกรตามแบบแผนของการทหารสมัยใหม่ และเป็นกำลังสำคัญในการป้องกันประเทศชาติได้อย่างแท้จริง จะเห็นได้จากในช่วงเวลาที่กรมหลวงนครไชยศรีฯ ได้ทรงเป็นบัญชาการกรมยุทธนาธิการ (พ.ศ. 2442 - 2456) นั้น ได้ทรงจัดการบำรุงโรงเรียนฝ่ายทหารให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน และได้ทรงจัดการวางแผนแบบอย่าง และเสริมสร้างกรมทหารบกให้เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นอันมาก อาทิเช่น ได้ทรงจัดการให้มีกรม ทราพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารออกมาใช้เป็นครั้งแรก และได้กระจ่ายกองกำลังทหารให้มีอยู่ตามมณฑลเทศาภิบาล เพื่อจะได้ทำหน้าที่ป้องกันประเทศได้อย่างแท้จริงและรวดเร็วทันต่อเหตุการณ์เป็นต้น การฝึกกำลังทางทหารดังกล่าวนี้ส่งผลอันสำคัญให้การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง บังเกิดผลโดยสมบูรณ์ขึ้น ที่กล่าวมานี้เป็นการฝึกกำลังตามแบบแผนใหม่

ส่วนกิจการตามแบบแผนเก่าซึ่งยังมีงานตกค้างไม่อาจจัดให้เสร็จได้โดยทันทีก็คือเรื่อง "คนข้อมือขาว" หรือไพร่ซึ่งหลบหลีกเป็นคนจรไม่มีสังกัด ก็มีกฎหมายเร่งรัดให้เจ้าหน้าที่กรมพระสัสดีนำตัวมาสังกัดเป็นไพร่หลวงอย่างเร่งรัด

ส่วนการเก็บเงินช่วยราชการแผ่นดิน จากพวกเลข ก็มีกฎหมายออกให้กรมพระ
 สूरีสวดีเร่งเงินเลขส่งกรมส่วยกระทรวงพระคลังมหาสมบัตินับได้ว่าราชการแผ่นดิน
 ในคราวประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี 12 กระทรวง เมื่อ พ.ศ. 2435 (ร.ศ.
 111) นั้น การบริหารประเทศตามแผนใหม่ก็ได้ดำเนินไปบนรากฐานอันมั่นคง
 ส่วนผู้บริหารงานในตำแหน่งเสนาบดีก็เป็นบุคคลรุ่นใหม่ด้วยกันทั้งสิ้น ขุนนางรุ่นเก่า
 เจน เจ้าพระยารัตนบดินทร์ที่สมุหนายก เจ้าพระยาสุรียวงษ์ไวยวิวัฒน์สมุหพระ-
 กลาโหม (พ.ศ. 2412 - 2431) เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ฯลฯ
 ก็ได้รับการ "ยกขึ้นเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ไม่ประจำกระทรวง" และให้เข้าในที่ประชุม
 เสนาบดีสภาได้เป็นครั้งเป็นคราว ทั้งนี้ก็เพื่อ "บ้านเมืองจะได้รู้เรื่องเจริญทัน
 กับกาลสมัยที่เป็นทั่วไปในโลกนี้"³⁵

ในปี พ.ศ. 2439 ได้มีประกาศยกกรมสุรัสวดีขึ้นกระทรวงกลาโหม
 เพื่อที่กระทรวงกลาโหมจะได้จัดการควบคุมบังคับบัญชากำลังไพร่พลตามนโยบายฝึก
 กำลังตามแบบแผนทหารสมัยใหม่แต่เพียงกระทรวงเดียว ประกาศฉบับนี้มีใจความ
 สำคัญว่า.... "กรมสุรัสวดีซึ่งรวมอยู่ในกระทรวงเมืองนั้น เป็นที่ขัดขวางในทาง
 ราชการควยเหตุว่า การจ่ายเลขตามธรรมเนียมเดิมเป็นหน้าที่กระทรวงมหาดไทย
 และกระทรวงกลาโหมได้กระทำ ในบัดนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 กระทรวงมหาดไทยได้รักษาการบ้านเมือง กระทรวงกลาโหมได้รักษาสรรพาวุธ
 บุคน ควรที่จะรวมกรมสุรัสวดีไว้ในกระทรวงกลาโหมจะได้ตรวจตราบังคับบัญชา
 การในหน้าที่ซึ่งติดต่อกันได้โดยสะดวก เพราะฉะนั้นให้ยกกรมสุรัสวดีไปขึ้นกระทรวง
 กลาโหมตั้งแต่วันที่ได้ลงในประกาศนี้..."³⁶

35

ดู "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี", ป.ก.ศ. เล่ม 3 ภาค 2 ร.ศ.
 111 (พ.ศ. 2435) หน้า 93 - 98.

36

ดู "ประกาศยกกรมสุรัสวดีขึ้นกระทรวงกลาโหม" ป.ก.ศ. เล่ม 15
 ภาค 1 ร.ศ. 114 หน้า 155.

ส่วนการเป็นทหารซึ่งไพร่ทั้งหลายทั้งปวง "สมัคร" เป็นด้วยใจรักตาม พระราโชบายเริ่มแรก พ.ศ. 2423 เปลี่ยนระเบียบเป็นการ "เกณฑ์" เมื่อ ได้ประกาศพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารฉบับแรก ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ได้ มีพระราชปรารภไว้ว่า...."การปกครองอาณาจักรทั่วทุกประเทศจำต้องมีกำลัง พลทหารไว้สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรูที่จะพึงมีมาทั้งภายในและภายนอก เพราะฉะนั้น ทั่วทุกประเทศย่อมต้องจัดการทำนุบำรุงกำลังทหารของประเทศนั้น ๆ ด้วยวิธีการ อันสมควรแก่ภูมิประเทศต่างกัน...ก็และวิธีการเกณฑ์กำลังทหารในพระราชอาณาจักร สยามนี้ ตามพระราชประเพณีมีกฎหมายสืบมาแต่โบราณว่า บรรดาพลเมืองที่เป็น ชาย เมื่ออายุถึงฉกรรจ์แล้วทุก ๆ คนจะต้องมาลงเดบิยรหมายหมู่เข้าสังกัด หมวกกองกรมรับราชการตามหน้าที่ มีข้าราชการเป็นหัวหน้ากองควบคุม เมื่อ มีการทัพศึกกรมใดต้องเกณฑ์เจ้าหนุ่่นายกองก็ควบคุมไพร่พลในกรมนั้น ๆ ไปราชการ ทัพศึก ในเวลาปกติไพร่พลต้องมีเวรผลัดกันเข้ามาอยู่ประจำทำราชการคนหนึ่งปี ละ 3 เดือน นอกจากเวลาเรียกระดมเข้ามารับราชการจริงเป็นครั้งเป็นคราวจน แก่ชราอายุกว่า 60 ปี ไพร่พลจึงได้ปลดพ้นจากหน้าที่ราชการ ประเพณีมีมาแต่ เดิมดังนี้....(ต่อมา) ได้ยอมให้ไพร่พลเสียเงินแทนแรงรับราชการได้ จึงทำ ให้แลเห็นเหมือนหนึ่งว่า ไท่ลทวหนึ่งต้องรับราชการทหาร แต่อีกพวกหนึ่งเป็น เลขไม่ต้องรับราชการทหาร อันที่จริง ไพร่พลทั้งปวงยอมอยู่ในกฎหมายและวิธี เกณฑ์ทหารซึ่งมีสืบมาแต่โบราณอย่างเดียวกันมิได้จ้งเงินเล็กดอนวิธีอันนี้เลย..." ครั้นแล้วจึงให้ตราพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก 124 ให้ชายฉกรรจ์ ที่มีอายุครบ 18 ปี รับราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี แล้วปลดไปอยู่ ในกองหนุน...ผู้ที่ได้รับราชการทหารในกองประจำการแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้นั้นพ้นจากที่จะต้องเสียเงินการราชการใด ๆ จนตลอดชีวิต

พร้อมกับไพร่พลชายฉกรรจ์ทั้งหลายทั้งปวง ท่านเหล่านั้นก็รวมอยู่ภายใต้ กฎเกณฑ์แห่งพระราชบัญญัตินี้ด้วย คือพระราชวงศ์ตั้งแต่นั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป ข้าราชการ

สัญญาบัตร นักเรียนผู้สำเร็จการศึกษา นักเรียนนายทหารหรืออภินายหนึ่งผู้ที่อยู่ใต้
กฎเกณฑ์แห่งพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 นี้มีภเวณแก่คนจีน คนปากคอง
นอกนั้นผู้ที่เป็นชายฉกรรจ์ต่างก็เป็น "ไพร่พล" เป็นประชากรมีสิทธิเท่าเทียมกัน
รับใช้ประเทศชาติด้วยการเป็นทหารด้วยกันทุกคน โดยเหตุที่มาตรา 3 แห่งพระ-
ราชบัญญัตินี้มีข้อความว่า...." พระราชกำหนดกฎหมายซึ่งได้มีมาแล้ว บทใดมี
ข้อความขัดขวางต่อพระราชบัญญัตินี้ ให้ยกเลิกพระราชกำหนดบทนั้นเสีย เว้นแต่
พระราชกำหนดกฎหมายเดิมที่สำหรับใช้ในเวลามีศึกสงครามนั้น ให้พึงเข้าใจว่า
พระราชบัญญัติฉบับนี้มีได้ลบล้างด้วยประการใด" ³⁷ เพราะฉะนั้นชนไพร่
อันมีหลักการขัดกับพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารจึงเป็นอันถูกล้มเลิกในทุกหนทุกแห่งที่มี
การเกณฑ์ชายฉกรรจ์เข้ารับราชการทหารและตำรวจ

การปลดปล่อยไพร่โดยการเรียกเงินช่วยราชการแผ่นดินและการเรียก
ชายฉกรรจ์เข้าฝึกหัดเพื่อป้องกันประเทศตามหลักการเกณฑ์ทหารแทน นับว่าเป็น
การให้อิสระแก่คนไทยที่มีความหมายลึกซึ้งยิ่งนัก ในขณะเดียวกันกับการปลด
ปล่อยไพร่การศึกษาสมัยใหม่ก็ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนอย่างกว้างขวาง อันเป็น
การผลิตคนรุ่นใหม่ขึ้นเป็นพลังสำคัญในการพัฒนาประเทศและต่อสู้กับคนรุ่นเก่า การ
ปฏิรูปทางสังคมนานาประการนี้ จึงเป็นการเปลี่ยนโครงสร้างทางการเมืองจาก
แบบดั้งเดิมเป็นโครงสร้างแบบใหม่ที่ถือคตินิยมแบบตะวันตกเป็นหลักสำคัญ อังจะ
ได้หยิบยกขึ้นมาวิเคราะห์ในบทต่อไป

37

ฎ "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124" ป.ก.ศ. เล่ม 20